

Nie sposób w tak krótkim zarysie przedstawić ogromne zagadnienie wpływów rozmaitych kierunków myśli ludzkiej na rozumienie Pisma św. O jednym wszakże trzeba pamiętać: aby pośród różnych ludzkich poszukiwań nie zagubić słowa Bożego¹³.

„Trawa więdnie, kwiat opada,
lecz słowo Boga trwa na wieki” (Iz 40, 8).

Kraków

KS. JERZY CHMIEL

¹³ Por. J. Chmiel, *Pawel VI o zadaniach współczesnej egzegezy biblijnej*, w: RBL 27 (1974) 265—271. Tenże, *Hermeneutyczny aspekt teologii biblijnej*, w: *Teologia nauką o Bogu. Kongres Teologów Polskich 1976*, Kraków 1977, ss. 52—63.

Ks. Stanisław Łach

BÓG PSALMISTÓW

Zadna z ksiąg biblijnych Stałego Testamentu nie jest tak skoncentrowana wokół Boga jak księga Psalmów. Wszystkie Psalmy, do jakiegokolwiek przynależą gatunku i z jakiegokolwiek pochodzą czasu, odnoszą się do Boga, którego wielbią i proszą, któremu składają dziękczynienia i pouczenia jego przekazują ludziom¹. Bóg jest nie tylko centrum wszystkich psalmów, ale też w psalmach mieści się najwięcej pouczeń, jakim jest Bóg, jak na Boga patrzyli natchnieni psalmiści. Psalmiści pouczali o Bogu nie tylko przy pomocy różnych obrazów², ale jeszcze częściej przy pomocy różnych określeń słownych. Celem niniejszego artykułu jest zaznajomienie się przynajmniej z ważniejszymi określeniami słownymi Boga przez psalmistów (I), a następnie próba ustalenia podstawowego określenia Boga, z którego z biegiem czasu wyłaniały się inne określenia, mające przy pomocy coraz to nowych wyrazów oznaczać dokładniej kim jest Bóg (II).

¹ St. Łach, *Teocentryczny charakter Psalmów*, RBL 30 (1977) 23—37.

² G. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik der Psalmen*, Neukirchen 1972; E. Ehrlich, *Określenie Boga w I księdze Psalmów*, RBL 30 (1977) 37—54.

I. RÓŻNE OKREŚLENIA BOGA W PSALMACH³

Autorzy psalmów poza imieniem własnym Jahwe⁴ używają trzy wyrażenia na oznaczenie Boga, a mianowicie 'el, 'elohim oraz 'eloah⁵. Wszystkie te trzy określenia Boga są synonimami, jak na to już wskazuje dwa razy przekazany Ps 18 (= 2 Sm 22). Gdy w Ps 18, 32 mieści się określenie Boga 'eloah, to w 2 Sm 22, 32 mamy określenie Boga przez 'el. Wszystkie trzy określenia Boga odnoszą się jedynie do Jahwe, co tak wyrazi autor Ps 86, 8: *Nie ma równego Tobie między bogami, Panie*. Inni znów psalmiści, jak autor Ps 115, 4 nazwą bogów pogańskich robotą rąk ludzkich, co więcej nicością.

Autorzy psalmów przyjąwszy, że w sensie ścisłym tylko Jahwe jest Bogiem, usiłują zaopatrzyć to ogólne określenie różnymi szczegółowymi wyrażeniami, które miały Go dokładniej oznaczyć. Jedne z tych wyrażen miały charakter przymiotników, inne rzeczowników, a jeszcze inne sufiksów zaimkowych, a w końcu przeróżnych czasowników. Jedne z tych wyrażen usiłujących coraz lepiej określić znaczenie Boga łączyły się tylko z określeniem Boga wyrazem 'el, a inne tylko z 'elohim, a jeszcze inne z jednym i drugim określeniem Boga.

I tak określenie Boga wyrażeniem 'el zaopatrują psalmiści takimi przymiotnikami, jak *gadol* (Ps 95, 3) wielki *na'aras, nora'* tj. lęk budzący (Ps 89, 8), *nośeh* (Ps 99, 8) tj. przebaczący, *zo'em* (Ps 7, 12) tj. karzący, *raham* (Ps 78, 38) tj. miłosierny, *hannun* (Ps 116, 5) łaskawy itd. Zaś z określeniem Boga wyrazem 'elohim łączą psalmiści takie przymiotniki, jak 'olam (Ps 48, 15) tj. wieczny, *saddiq* (Ps 7, 10) tj. sprawiedliwy i inne. Niektóre przymiotniki łączą psalmiści już to z określeniem Boga przez 'el, już to przez 'elohim. Należy tu przymiotnik *haj*, tj. żywy, który raz łączy się z 'el (Ps 42, 3; 84, 3), a gdzieś indziej z 'elohim (2 Krl 19, 4. 16, por. Pwt 5, 25). Podobnie przymiotnik 'eljon-najwyższy łączy się raz z określeniem Boga przez 'el

³ Wiele określeń Boga w psalmach opracowali moi uczniowie na KUL-u, a mianowicie A. Dreja, *Motywacje w psalmach lamentacyjnych Izraela*, 1973; A. Kończak, *Sedaqah w Psalterzu*, 1974; W. Ziemia, *Teologia ufności w Psalmach*, 1975; A. Tronina, *Wierność Boga w świetle Psalterza*, 1977; W. Kowalski, *Bojaźń Boża w Psalmach*, 1977; J. Warzecha, *Miśpat w tekstach Psalterza*, 1977; E. Chmura, *Bóg na Syjonie w świetle hymnów*, 1978; A. Eckmann, *Imię Boże w Psalmach*, 1978.

⁴ Zob. mój artykuł o znaczeniu soteriologicznym imienia Jahwe, w: *Księga Wyjścia*, Poznań 1964, 303—313.

⁵ Nie zajmowaliśmy się obliczeniem liczby tych określeń w psalmach, gdyż określenia te ulegały z czasem zmianie, dokonywanej przez korektorów tych psalmów. Np. w 1-szej księdze Psalterza (1—41) występuje imię Jahwe 273 razy, w tym tylko 13 razy 'Elohim. Natomiast w 2-iej księdze (42—83) występuje znów tylko 44 razy imię Jahwe, a 200 razy 'Elohim itd. Dowodem tego, że zmieniano imiona Boże w Psalmach mogą być psalmy dwa razy występujące w Psalterzu, jak Ps 14 i 53, czy takie teksty jak „Bóg, Bóg twój”, które brzmiały początkowo: „Jahwe, Bóg twój”, por. R. Ringren, *elohim*, art. w TWAT, 505 nn.

(Ps 78, 35), a innym razem z *'elohim* (Ps 57, 3) lub też występuje sam ów przymiotnik (Ps 9, 3) na oznaczenie Boga najwyższego.

Jeszcze dłuższą litanię różnych określeń Boga przez psalmistów stanowi łączenie *'el*, względnie *'elohim* z rzeczownikami, które uwykupiają różne przymioty Boże. Przykładami takiej konstrukcji łączenia *'el* z różnymi rzeczownikami mogą być takie określenia Boga, jak *'el 'emet* (Ps 31, 8), tj. Bóg prawdy (wzgl. wierności), czy *'el šimhat* (Ps 45, 4; por. Ps 149) tj. Bóg radości⁶; *'el negamot* (Ps 94, 1; 99, 8), tj. Bóg karzący, *'el hakkabod* (Ps 29, 3) tj. Bóg chwały, *'el haššamajim* (Ps 136, 26) tj. Bóg niebios i wiele innych.

Określenie Boga przez *'elohim* występuje w stanie zależnym, gdy łączy się z różnymi rzeczownikami wyrażającymi stosunek Boga do psalmisty czy jego narodu. Zachodzą tu takie określenia Boga, jak *'elohe sidqi* (Ps 4, 2), tj. Bóg sprawiedliwości mojej, *'elohe hammelek* (Ps 145, 1) Bóg król⁷, *'elohe hammišpat* (por. Iz 30, 18; Mal 2, 17), tj. Bóg sędzia i objawienia, *'elohe hasadi* (Ps 59, 11)⁸ tj. Bóg łaskawy, *'elohe tehillati* (Ps 109, 1) Bóg chwały, *'elohe tefillati* (Ps 35, 13) Bóg modlitwy, *'elohe tešw'ati* (Ps 51, 16), tj. Bóg mego wybawienia, *'elohe jiš'* (i-enu) Bóg mojego czy naszego zbawienia (Ps 18, 47; 25, 5; 65, 6; 79, 9; 85, 5).

Niektóre określenia Boga w psalmach są skonstruowane w ten sposób, że wyrażenia *'elohim*, czy *'el* łączą się z pewną okolicą. I tak autor (Ps 84, 8) mówi o *'elohim besijjon*, zaś autor Ps 106, 14 mówi o *'el biššimon*, tj. o Bogu na Syjonie, względnie o Bogu na pustyni, chcąc przypomnieć, że Bóg w szczególniejszy sposób przebywa na Syjonie względnie, że Bóg w szczególniejszy sposób opiekował się swoim ludem podczas jego pobytu na pustyni.

Niekiedy określenia Boga przez *'el*, czy *'elohim* łączą się z takimi nazwami, jak *'el ja'aqob* (Ps 146, 5) czy *'elohe jišra'el* (Ps 46, 8; 75, 10; 76, 7; 81, 5 itd.) na oznaczenie Boga Jakuba czy Izraela lub *'elohe seba'ot* (Ps 46, 8; 68, 9 itd.), tj. Bóg zastępów.

Często zamiast osób łączą się określenia bóstwa z sufiksami zaimkownikowymi. Określenia bóstwa przez *'el* łączy się jedynie z sufiksem na osobę pierwszą liczby pojedynczej, zaś określenie Boga wyrazem *'elohim* łączy się ze wszystkimi sufiksami⁹. Nieraz sufiksy te nie mają żadnego specjalnego znaczenia, ale niekiedy wyrażają osobisty sto-

⁶ A. Ołów, *Bóg radości w świetle Ps 145* (rozpr. lic.) Lublin 1974.

⁷ O soteriologicznym znaczeniu określenia *melek*. zob. mój art. przesłany na XXXV Semana biblica w Madrycie (18—22 IX. 1978), pt. MALAK YAHWEH in Psalms hymnicis de regno Dei.

⁸ J(ózef) Łach, *Hesed a hasid'im w Psalmach*, Kraków 1977 (rozprawa doktorska).

⁹ Przykłady łączenia *'el* z sufiksami liczby poj. zob. Ps 18, 3; 22, 2; 68, 23; 89, 27; 102, 25; 118, 28 i 140, 7, zaś przykładem na łączenie *'elohim* ze sufiksami jest np. *'elohaj* (Ps 59, 2) *'eloheka* (Ps 68, 29) itd. Zob. O. Eissfeldt, *Mein Gott im Alten Testament*, ZAW 61 (1945—1948) 3—16.

sunek między pewną osobą czy osobami a Bogiem, którego uważa się za swego. Gdy np. modlący się w Ps 38, 22 mówi: *Boże mój*, to przez to chce wyrazić ufność, że go Bóg wysłucha, jak na to wskazuje najbliższy kontekst: *Boże mój, nie oddalaj się ode mnie, śpiesz mi na pomoc, Boże zbawienia mego*. Także przykładem tego może być Ps 22, 2: *Boże mój, Boże mój, czemuś mię opuścił*, bo w w. 12 cierpiący tak woła do Boga: *Nie stój daleko ode mnie, gdyż zbliża się udręka, nie ma zaś nikogo, kto by mnie wspomógł*. Także należy tu wspomnieć Ps 31, 15, gdzie psalmista woła do Boga: *Ja zaś w Tobie, Jahwe, nadzieję pokładam, mówię: Tyś jest Bogiem moim*, co znów wyjaśnia w. 6. tego psalmu: *W ręce Twoje polecam ducha mego, wybaw mię Jahwe, Boże wierny*.

Dodany sufiks do wyrażenia 'el czy 'elohim pragnie podkreślić nie tylko szczególnie ciężkie położenie osoby, której tylko Bóg może pomóc, ale też usiłuje uwydatnić godność osoby, która w ten sposób przemawia do Boga, jak to wynika z Ps 45, 8: *Dlatego namaścił cię (tj. króla) Bóg twój*.

Sufiksy zatem dodane do określenia Boga są równoznaczne z podkreśleniem, iż Bóg spieszy na pomoc tym, którzy znajdują się w specjalnie ciężkim położeniu, czy którzy mają do tego specjalną podstawę, jak król — zastępca Boga na ziemi, pośrednik między ludem a Jahwe.

Oprócz przymiotników, rzeczowników i sufiksów zaimkowych wiele światła na bliższe określenie 'el czy 'elohim rzucają różne czasownikowe orzeczniki tych określeń Boga, których tutaj niepodobna wszystkich wyliczać. Szczególniejszą wymowę mają te orzeczenia, które przybierają formę imiesłowową, zbliżającą ich do przymiotników. Należy tu wspomnieć takie, jak 'elohim moši'a (Ps 7, 11) tj. Bóg wybawiający, 'elohim mosi' asirim bakkošarot (Ps 68, 7) Bóg wyprowadzający więźniów na wolność, 'ošeš šamajim we'ares (Ps 115, 15) Stwórca nieba i ziemi¹⁰, mehullal (Ps 18, 4) tj. godny czci, 'ašah pele' (Ps 78, 12) uczynił cuda. Najważniejszymi cudami Boga (ni'fla'ot) to wyprowadzenie Izraela z Egiptu¹¹. Już samo słowo 'ašah użyte w Psalmach na oznaczenie stworzenia świata i na oznaczenie ingerencji Bożej w historii, wskazuje na to, że nie ma według autorów Psalmów zasadniczej różnicy między tymi dwoma działaniami Boga. One się nie przeciwstawiają, tylko wzajemnie uzupełniają. Szczególnie na to uzupełnianie się wskazuje autor Ps 33, gdzie z jednej strony psalmista wielbi mądrość Boga, dzięki której powstały niebiosy i ziemia (w. w. 6—9), a z drugiej wielbi wieczysty plan Boży, który zniweczył nieczne plany narodów (w. w. 10—12). Cały opis działalności stwórczej

¹⁰ L. Vosberg, *Studien zum Reden vom Schöpfer in de Psalmen*, München 1975. Ponadto w środowisku krakowskim przygotowują się dwie prace doktorskie: *Jahwe, Bóg-Stwórca w Psalmach* oraz *Jahwe, Bóg-Zbawca w Psalmach*.

¹¹ J. Kühlwein, *Geschichte in den Psalmen*, Stuttgart 1975.

Boga ma w tym utworze przeznaczenie historyczne, przygotowuje mianowicie historię zbawienia, jest preludeum do zbawczych dzieł Bożych. To samo widać w Ps 136, 4—5. Trzeba też tu dodać, że opisy biblijne stworzenia świata są ujęte przez psalmistów, jako opisy zwycięstw Jahwe nad pierwotnym chaosem i złem (por. Ps 74, 12—17; 89, 10—15; 93; 104,5—9). Psalmiści pod wpływem mitów babilońskich o walce Marduka z Tiamat lub kananejskich opowiadań o walce Baala z Jam czy z Lotanem nadali opisom stworzenia wygląd jakby jakichś faktów historycznych, które tym się jedynie różnią od mitów sąsiednich narodów, że gdy tamte są politeistyczne i powtarzalne, cykliczne, to biblijne są monoteistyczne, niepowtarzalne, jedyne. Wreszcie trzeba tu jeszcze i to dodać, że opowiadania o stworzeniu zawarte w Psalmach, podobnie jak i opisy o cudach Jahwe wyświadczonych Izraelowi miały ten sam cel, a mianowicie usiłowały natchnąć cały naród lub jednostki nadzieją w pomoc Bożą w ich trudnym położeniu.

II. PODSTAWOWE I NAJSTARSZE OKREŚLENIE BOGA W PSALMACH

Po wylczeniu ważniejszych określeń Boga w Psalmach, należy podjąć odpowiedź na drugie pytanie, które z tych określeń stanowi podstawowe i najstarsze określenie Boga przez psalmistów. Próbując przy pomocy metody teologicznej wyjaśnić powstanie, tzw. hymnów o Syjonie (Ps 46; 48; 76; 84 i 122) stwierdziliśmy na podstawie występujących w tych hymnach określeń Boga: *hesed*, *'emet*, *sedeq*, *mišpat*, *nora*, że u podstaw wszystkich określeń Boga wydaje się stać *hesed*. Jest ono najbardziej ogólnikowe ze wszystkich występujących określeń w tych hymnach. Ponadto jest najstarsze, gdyż zachodzi już w tradycji jahwistycznej, przekazującej nam modlitwę Eliezera sługi Abrahama (Rdz 24, 12)¹².

Obecnie próbując dać odpowiedź, które z wylczonych określeń Boga w całym Psalterzu jest najogólniejsze, do którego wszystkie inne dałyby się sprowadzić, to takim konkurentem jest określenie Boga, jako *'el jiš'* (i-czy enu), tj. jako Zbawcy — Boga, który zbawia.

Klasyczny rdzeń na oznaczenie idei zbawienia *j-š'* w formie rzeczownikowej zachodzi w porównaniu z rzeczownikiem *hesed* znacznie mniej w odniesieniu do Boga, (*hesed* występuje w psalmach aż 227 razy, to rzeczowniki od rdzenia *j-š'-* jedynie 79 razy). Natomiast czasownik od rdzenia *j-š'-* w formie Hifil na oznaczenie *wybawiać* zachodzi aż 51 razy w psalmach, podczas gdy czasowniki *hasad* występuje jedynie jeden raz (Ps 18, 32). Forma czasownikowa *hoš'a* rozbrzmiewa w lamentacjach, zaś forma rzeczownikowa występuje

¹² Zob. mój referat nt. *Versuch einer Neuinterpretation der Zionshymnen*, International Organisation for the Study of the Old Testament IX Kongres, Göttingen 21—26 August, Zusammenfassung der Hauptvorträge 30 nn. W całości przyjęty do Suppl. VT 1978.

w psalmach dziękczynnych. W psalmach lamentacyjnych psalmiści wołają o wybawienie, a w psalmach dziękczynnych dziękują za dobrodziejstwa¹³.

Tę ideę zbawienia, jak już wspomnieliśmy, podkreślały także sufiksy do określeń Boga. W dekalogu przynależnym do tradycji E, Bóg przedstawia się Izraelowi na Synaju jako *Bóg twój* ('*eloheko*). To określenie Boga ze sufiksem jako Boga Zbawcy jest też zaprezentowane przez *hosetoka*, czasownik w formie Hifil wywodzący się od rdzenia *j-š-*, wyjść, wyprowadzić, uwolnić. Ma ów czasownik w Wj 20, 1 znaczenie soteriologiczne na oznaczenie bożego wybawienia z Egiptu. Użyte tutaj wyrażenie zachodzi w psalmach aż 17 razy na oznaczenie wyprowadzenia kogoś przez Boga z różnych niebezpieczeństw (por. Pr 25, 17, 31, 5 i inne¹⁴).

Ponadto trzeba wspomnieć, że na oznaczenie czynności zbawczej Boga autorzy psalmów używają 14 razy terminu *padah*, mówiąc o wybawieniu poszczególnego człowieka (Ps 49, 8) lub całego narodu (Ps 26, 11; 34, 22). Takie samo mniej więcej znaczenie ma w psalmach czasownik *ga'al*¹⁵ oznaczający „wykupić”. W jednych psalmach chodzi o wykupienie w przeszłości (Ps 107, 2), w innych o wykupienie jednostki w teraźniejszości (Ps 19, 15; 69, 19; 72, 14; 103, 4 itd), a jeszcze w innych o wykupienie narodu w teraźniejszości (Ps 74, 2; 77, 16; 78, 35; 106, 10). W końcu psalmiści ideę wybawienia wyrażają także przy pomocy dwóch terminów *mlt/plt*¹⁶. Słowo utworzone od rdzenia *mlt* występuje 19 razy w psalmach i to głównie w Piel (np. Ps 33, 17; 41, 2; 107, 20), zaś słowo utworzone znów od rdzenia *plt* występuje jedynie 4 razy we formie Nifal (Ps 31, 2; 37, 40; 71, 2 i 107, 19).

Nie tylko czasowniki urobione od rdzenia *j-š'*, ale ich synonimy utworzone od rdzeni *j-s-*, *pdg*, *g-l*, *mlt*, *plt* przemawiają na korzyść fundamentalnego znaczenia idei Boga jako Zbawcy, ale również świadczą o tym liczne paralelne określenia Boga-Zbawcy: sędziego sprawiedliwego (Ps 35, 24) czy z imieniem Bożym (Ps 21, 6), z chwałą Bożą (tamże), a nawet ze zgrozą czynów Bożych (Ps 65, 6 itd).

Mimo bezprzecznego określenia fundamentalnego Boga jako Zbawcy powstaje wątpliwość, czy określenie '*elohe jš'* (*i-enu*) jest starsze od określenia Boga jako '*elohe hasdi*. Wątpliwość pochodzi stąd, że rdzeń *hsd* zna już najstarsza literatura biblijna, zaś rdzeń *jš'* na oznaczenie idei zbawienia zjawia się dopiero w literaturze deuteronomistycznej (Pwt 20, 4; 2 Sm 8, 6. 14 itd). Choć jednak klasyczne wyrażenie na oznaczenie idei zbawienia i Boga-Zbawcy pojawiło się późno, to jednak idea wybawienia jest współczesną idei

¹³ S. Stolz, *jš*; THAT 785—790.

¹⁴ E. Jenni, *jš*; THAT 755. Por. F. Humbert, *Dieu fait sortir*, ThT 18 (1962) 357—361.

¹⁵ J. Stamm, *g'l*, THAT 385—394.

¹⁶ B. Ruprecht, *mlt/plt*, THAT 420—427.

łaskawości Boga. Była ona jednak wyrażana słowem utworzonym od rdzenia *js'*, tj. wyprowadzić. Najpierw była ona ograniczona do wyprowadzenia z Egiptu, a później określano tym terminem wszelkie inne wyprowadzenie przez Boga z nieszczęsnego stanu, jak wybawienie króla z niebezpieczeństwa (Ps 18, 20), pobożnego z jakiegoś utrapienia (Ps 31, 5:37, 6) od wrogów (Ps 25, 1), uwalnienie człowieka z więzienia (Ps 68.7) i ciemności (Ps 105, 47; 107, 14.18; 135, 7). Z tego rdzenia oznaczającego z biegiem czasu różne wybawienia, rozwinęły się inne wyrażenia, których najbardziej typowym stało się wyrażenie wywodzące się od rdzenia *js'*.

Wydaje się przeto, że najbardziej fundamentalnym i równocześnie najstarszym określeniem Boga w psalmach było określenie: Bóg-Zbawca, który przez ciągle wybawianie objawił się swemu ludowi, równocześnie jako Bóg łaskawy. Ten obraz Boga w Psalmach czyni psalmy modlitwą nie tylko starego, ale i nowego Izraela.

Lublin

Ks. STANISŁAW ŁACH

Urszula Szwarc

„IŚĆ ZA PANEM” SENS TEOLOGICZNY TEKSTU 1 KRL 18, 21

Idea „pójścia za Bogiem” pojawia się najczęściej na kartach Biblii. Jest już w tym dialogu, jaki Stwórca nawiązał z pierwszą istotą ludzką, a występuje zwykle tam, gdzie mowa o powołaniu człowieka. Niekoniecznie zawsze jest nazywana wprost po imieniu. Można ją jednak z łatwością odczytać z żądań stawianych przez Boga wobec Jego wybrańców. Oto kilka przykładów:

— Jahwe zawierając przymierze z Noem daje mu pewne nakazy i wtedy stawia mu swoje wymagania. W ten sposób uczy, co należy zrobić, żeby kroczyć Jego drogą (por. Rdz 8, 20—9, 17).

— Powołanemu Abrahamowi każe iść w nieznaną tam, gdzie On mu poleci. Wymaga więc niejako pójścia za sobą z pominięciem wszelkich wyjaśnień, ułatwiających podjęcie decyzji (por. Rdz 12, 1—4a).

— Mojżeszowi powołanemu do realizacji Bożego planu Pan oświadcza, że wyprowadzi lud z Egiptu. Sugeruje to wizję podążania Ludu Bożego-Izraela za swym Bogiem (por. Wyj. 3, 7—10).

— Przymierze pod Synajem stawia znów przed Narodem Wybranym postulat całkowitego opowiedzenia się za Jahwe, a co za tym idzie — decyzję pójścia Jego drogą (por. Wyj 20, 3—5a).